

УДК 811.161.2'373

ДАТИВ ЯК ВИРАЗНИК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ОЛЕСЯ ЛУПІЯ «ПАДІННЯ ДАВНЬОЇ СТОЛИЦІ»)

Музика Ю. І., Кушлик О. П.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті зосереджено увагу на субстанційних синтаксемах, виражених формою давального відмінка (дативом). З'ясовано, що датив є основним засобом експлікації адресатних синтаксем як напівпериферійних субстанційних синтаксем семантично елементарного простого речення. Простежено семантику предикатів, які прогнозують адресатні синтаксеми в реченні загалом та їх різновидів зокрема. Виявлено, що, окрім реалізатора функції адресатних синтаксем, форма давального відмінка може в семантично елементарному простому реченні також бути виразником інших субстанційних синтаксем, серед усього об'єкта, суб'єкта та локатива. Окреслено специфіку семантичної залежності тієї чи тієї субстанційної синтаксеми, вираженої дативом, від предиката, який прогнозує розвиток відповідних смислових відношень. Матеріалом для дослідження послуговував роман Олеся Лупія «Падіння давньої столиці».

Ключові слова: *семантико-синтаксичний аспект, субстанційна синтаксема, адресатна синтаксема, адресат дії, валентність, датив.*

Muzyka Ju. I., Kushlyk O. P. The dative as an expression of semantic-syntactic relations in a semantically elementary simple sentence. The proposed article is devoted to the analysis of substantive syntaxemes distinguished within the semantic-syntactic approach to the analysis of a simple sentence in Modern Ukrainian. Attention is focused on substantive syntaxemes which are expressed by the form of the dative case (dative). The material for research was based on Oles Lupii's novel "The Fall of the Old Capital". It has been found out that dative is the main means of explication of the target syntaxemes as semi-peripheral substantive syntaxemes of a semantically elementary simple sentence. The semantics of predicatives which predict target syntaxemes in a sentence is traced. Two structural-semantic types of target syntaxemes are identified – the actual addressee and the addressee of purpose, their peculiarities are characterized and their place in the valence frame of the sentence is determined.

The form of the dative case, except for being the implementer of the functions of the target syntaxemes, can also be an expression of other substantive syntaxemes in a semantically elementary simple sentence, in particular, object, subject, and locative. The research proposes the criteria for distinguishing these linguistic units from the varieties of the target syntaxeme. We outline the specificity of the semantic dependence of this or that substantive syntaxeme expressed by the dative from the predicative which predicts the development of corresponding semantic relations. The cases of development of syncretism in the structure of a simple sentence as a transient phenomenon in the expression of semantic relations are considered.

Key words: *semantic-syntactic aspect, substantive syntaxeme, target syntaxeme, the addressee of action, valency, dative.*

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Всебічний аналіз синтаксичних одиниць (речення, словосполучення, мінімальної синтаксичної одиниці) з опертям на три основні аспекти – формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний, який сьогодні превалує в сучасній граматичній теорії, дає змогу ґрунтовно, з урахуванням різних особливостей синтаксичних одиниць пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, без чого неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

Останніми десятиліттями значного розвитку набуло вчення про семантико-синтаксичну природу речення, згідно з яким увагу зосереджено на семантиці речення, що передбачає визначення семантичної структури речення з опертям на відображувани в ньому позамовні ситуації, події (пропозиції). Релевантними в цьому аспекті є лексико-семантичні особливості кожного компонента в реченні, а також семантико-синтаксична категорія валентності, яка дає змогу спрогнозувати кількість і якість

розташованих навколо предиката як ядра одиниць валентного (йдеться про семантично елементарне речення) чи невалентного (семантично неелементарне речення) характеру.

Основними одиницями семантико-синтаксичного рівня є синтаксеми, які традиційно поділяють на первинні, зокрема предикатні й субстанційні, та вторинні, серед них адвербіальні, атрибутивні, модальні. Виразником первинних субстанційних синтаксем є форма того чи того відмінка, до того ж кожен з різновидів таких синтаксем експлікований основною формою (інваріантом) і другорядною (варіантом). З'ясування особливостей семантики самих субстанційних синтаксем, виражених основними і другорядними відмінковими формами, і відповідно установлення належності предиката до певного структурного типу, що детермінує ці субстанційні синтаксеми, є важливим завданням семантико-синтаксичного аспекту дослідження, що й зумовило актуальність пропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання семантико-синтаксичного аспекту порушували у своїх студіях як зарубіжні, зокрема Л. Теньєр, В. Богданов, А. Мухін та ін., так і вітчизняні мовознавці, серед усіх І. Вихованець, К. Городенська, Н. Арват, М. Мірченко, М. Плющ, А. Загнітко, О. Межов, Н. Іваницька, В. Шинкарук, В. Ожоган, Н. Костусяк, Т. Масицька, І. Арібжанова, А. Павлова, І. Овчиннікова та ін. Обсяг проблем, які розв'язували лінгвісти, надзвичайно великий. Зокрема, виокремлено предикат як центральний компонент семантико-синтаксичного ярусу та синтаксеми як елементарні одиниці [2]; викладено теоретичні засади семантичного синтаксису; виявлено та описано основні семантико-синтаксичні відношення та зв'язки в простому реченні [3, 114–142; 8, 595–607]; простежено семантико-синтаксичні залежності в межах простого і складного речення [15]; досліджено морфологічні і синтаксичні різновиди предикатів та субстанційних синтаксем [16, 51–266]. Значну кількість праць присвячено комплексному дослідженню тих чи тих синтаксем, наприклад: предикатів мовлення як різновиду предикатів дії [17], предикатів стану [9; 14; 7], предикатів процесу [13]; суб'єктних [16, 125–145], об'єктних [16, 145–188], адресатних [18; 20; 21; 19], інструментальних [16, 202–225], локативних [16, 226–254] синтаксем. Установлено типологію вторинних непередикатних синтаксем [12] та ін.

Важливим внеском у розвиток семантико-синтаксичного аспекту дослідження синтаксичних одиниць є аналіз первинних і вторинних функцій відмінків в українській мові, які є виразниками тих чи тих типів семантико-синтаксичних відношень [1; 22; 23; 11, 52–184].

Об'єктом пропонованої розвідки є датив як експлікатор первинних та вторинних функцій і відповідно різних типів семантико-синтаксичних відношень. **Матеріалом** для дослідження послуговував роман Олеся Лупія «Падіння давньої столиці». У лінгвоукраїністиці вже відомі спроби обґрунтувати здатність форми давального відмінка виражати різні типи семантико-синтаксичних відношень [16, 188–202; 11, 111–113; 19; 18; 21]. Проте аналіз порушеної проблеми з опертям на ідіюстиль того чи того письменника на предмет з'ясування специфіки, частоти функціонування, виявлення не знаних досі відмінків семантики або й загалом нових значень, породжених відповідними семантико-синтаксичними відношеннями, окреслення залежності від предикатів певного типу і зроблені на основі цього узагальнення увиразнюють, удокладнюють теоретичні положення семантико-синтаксичного аспекту вивчення речення.

Формулювання мети і завдань статті. Мета статті – проаналізувати здатність форми давального відмінка виражати різні типи смислових відношень на матеріалі роману Олеся Лупія «Падіння давньої столиці». Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: визначити, реалізатором яких семантико-синтаксичних відношень найчастіше слугує форма давального відмінка; окреслити особливості функціонування синтаксем, виражених аналізованою формою, та структурувати їхній

склад; простежити вплив належності предиката до того чи того типу на прогнозування відповідної субстанційної синтаксеми у формі давального відмінка.

Виклад основного матеріалу дослідження. В ієрархічній відмінковій системі сучасної української мови, яку запропонував І. Вихованець і у якій виокремлено чотири граматичних сфери – центральну, напівцентральну, напівпериферійну й периферійну, кожна з яких репрезентовано різною кількістю відмінкових граем, різними можливостями «репрезентації категорії відмінка, характером зв'язку з предикатом, діапазоном семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, парадигмою функційних еквівалентів, транспозиційними відношеннями, лексичним наповненням відмінкової позиції та ін.» [4, 57], давальний відмінок, або датив, посідає напівпериферійну позицію, оскільки щодо центральних відмінків у нього менша сила підрядного зв'язку, а щодо периферійних – дещо тісніший підрядний зв'язок [4, 73].

Первинною функцією давального відмінка, на думку більшості мовознавців, є функція адресата дії [1, 65; 3, 262; 4, 73; 6, 195; 11, 112]. Л. Теньєр називає такий семантичний компонент (у формі давального відмінка) разом з першим (суб'єктом) і другим (об'єктом) третім актантом, який характерний для речень з тривалентними дієсловами мовлення і давання [25, 124].

І. Овчиннікова вважає, що адресат – це синтаксема, яка засвідчує існування непрямого об'єкта, для якого призначена дія з прямим об'єктом [18, 102]. За визначенням, Л. Пац, адресатність – це спрямованість на особу фізичної чи моральної дії, незалежно від того позитивний чи негативний характер вона носить, пов'язана з передачею чи з отриманням об'єкта [20, 37]. Н. Костусяк розуміє адресат як семантичну граему відмінкової системи, «функційно-категорійний вияв якої пов'язаний з ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на фінальну спрямованість дії в її цільовому різновиді, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна з правобічною адресатною синтаксемою, у морфологічному плані представлена давальним відмінком як основним для цієї функції...» [11, 112].

На думку М. Всеволодової, адресатна синтаксема репрезентує так званий опосередкований об'єкт, тобто особливий тип об'єктного актанта, на який дія спрямована не безпосередньо, а через вплив на прямий об'єкт. Попри те, що він не зазнає впливу суб'єкта, адресат усе ж таки передбачений під час реалізації певної ситуації, однак його роль не самостійна, а залежна [5, 174].

Визначальним чинником наявності в семантично елементарному простому реченні адресатної синтаксеми чи іншої субстанційної синтаксеми, вираженої формою давального відмінка, є семантика предикатів, яка, своєю чергою, детермінує й значеннєві варіанти самих субстанційних синтаксем. Щодо складу предикатів, які валентно прогнозують адресатну синтаксеми в реченні, то спостерігаємо деяку неоднотайність позицій науковців. Зокрема, М. Плющ виокремлює 4 групи предикатів – із семан-

тикою: 1) давання, дарування – відбирання, пор.: *дати, надати, віддати, подати, додати, роздати, вручити, дарувати, подарувати, принести в дар, уділити, приписати, надбавити, допомогти, позичити, відкласти, забронювати, забезпечити, оплатити, купити, пропонувати, сприяти, присудити* а ін.; 2) служіння, приношення, пробачення, пор.: *служити, коритися, кланятися, молитися, лести, наслідувати, годити, кивати, присягатися, заперечувати, пробачати* та ін.; 3) повідомлення, звернення до адресата, пор.: *слати, посилати, переказувати, радити, адресувати, пропонувати, передавати, пояснювати, доводити, з'ясовувати, відповідати, відсилати, телефонувати, повідомляти, сповіщати, доповідати, звітувати* та ін.; 4) модально-вольових проявів і психічних реакцій із здатністю приєднувати лише форму давального відмінка, пор.: *заборонити, загрозувати, наказувати, обіцяти, дозволити, заповідати, радити, шкідити, дякувати, заздрити, вірити, співчувати, перешкоджати, радіти, шанувати, сподобатися, приглянутися* та ін. [23, 83–85].

Інша дослідниця, А. Павлова, виділяє 9 груп предикатів при адресатних синтаксемах – із семантичними варіантами: 1) давання (власне давальний) (*давати, вручати, віддячувати, платити, слати* тощо); 2) мовлення та повідомлення (*говорити, розповідати, гукати, кричати, звітувати, обіцяти*); 3) показування (*показувати, демонструвати, представляти, виявляти*); 4) волевиявлення (*веліти, наказувати, доручати, пропонувати, радити, дозволяти, забороняти, заважати, бажати*); 5) сприяння / не сприяння (*допомагати, сприяти, усміхатися, зарадити, радіти, акомпанувати, забороняти, заважати, шкідити, відмовляти, перешкоджати, заперечувати*); 6) адресатна об'єктність (*вірити, довіряти, дякувати, погрожувати, мстити, заздрити, симпатизувати, співчувати, молитися*); 7) призначення (*нагрівати, купити, налити, принести, привести*); 8) належність при посесивній адресатній синтаксемі (*належати*); 9) можливість, необхідність, бажаність тощо дії чи стану при адресатному суб'єкті стану (*треба, потрібно, потрібен, можна* та ін.) [19, 165–166].

Синтаксист О. Межов дещо увиразнює попередні дві класифікації і спершу структурує адресатні синтаксеми двома типами – власне адресат і адресат призначення, обґрунтовуючи, що обидва типи чітко розмежовані «формально-синтаксичними ознаками відповідно периферійності і напівпериферійності, формою прилягання і напівсильного керування, формально-синтаксичною функцією детермінанта і прислівного керованого другорядного члена речення» [16, 199]. До того ж давальний призначення експлікує додатковий обставинний відтінок мети (цілі), який супроводжує семантику адресатності. Він «споріднений із давальним адресата наявністю спільної семантики, лексичним наповненням (переважно назви осіб) і відмінний від нього посиленням обставинно-цілового значення» [16, 199]. Потім О. Межов конкретизує семантику предикатів, які здатні прогнозувати категорію адре-

сатності (власне адресата), вираженою формою давального відмінка, об'єднуючи дієслова із семантикою: 1) давання; 2) повідомлення; 3) писання; 4) перенесення; 5) перевезення [16, 189].

Н. Костусяк систематизує корпус предикатів, у валентному оточенні яких можуть перебувати адресатні синтаксеми, з опертям на їхній валентний потенціал. Дослідниця виділяє п'ять груп предикатів: 1) семивалентні; 2) шестивалентні; 3) п'ятивалентні; 4) чотиривалентні; 5) тривалентні. Серед ілюстрацій речень з адресатними синтаксемами, залежними від предикатів перших трьох груп, – приклади, у яких роль предикатів виконують дієслова переміщення (перевезення, перенесення). Чотиривалентні предикати ілюстровані конструкціями з дієсловами на позначання писання, тривалентні – дієсловами із семантикою «давання», рідше розповіді, повідомлення, конкретної фізичної дії [11, 112].

На основі наведених даних можемо висновувати, що мовознавці виокремлюють різний склад предикатів, які здатні передбачати адресатні синтаксеми, зокрема виражені формою давального відмінка, що зумовлено, очевидно, вузьким і широким розумінням значення адресатності. Одні дослідники, керуючись вузьким розумінням адресата, виділяють лише ті предикати, які прогнозують адресатну синтаксему «у чистому вигляді», тобто без нашарування додаткових відтінків. Інші з опертям на широке розуміння адресата структурують увесь корпус предикатів, які вживаються з формою давального відмінка, уналежнюючи до них одиниці, що передбачають власне адресатні синтаксеми, а також одиниці, які валентно прогнозують субстанційні синтаксеми у формі давального відмінка, проте кваліфікація цих синтаксем не є прозорою, оскільки вони, крім своєї основної семантики, набувають ще додаткових значень. Щобільше, іноді параметричні межі валентної рамки з т. зв. адресатною синтаксемою можуть змінитися такою мірою, що змінюється синтаксемний статус субстанційної одиниці.

Найбільш однастайними виявилися лінгвісти щодо виокремлення трьох груп предикатів дії, які передбачають адресатні синтаксеми – здебільшого назви істот (осіб) – у формі давального відмінка, зокрема: 1) давання; 2) повідомлення; 3) переміщення (перевезення, перенесення).

Неабиякий потенціал щодо валентного прогнозування адресатних синтаксем у романі О. Лупія «Падіння давньої столиці» мають дієслівні предикати із семою 'давати', пор.: *давати, видавати, віддавати, відводити* (у значенні 'давати, виділяти комусь що-небудь для користування'), *дарувати, додавати, доливати, досипати, надавати, передавати, подавати, повертати, роздавати, вручати, доручати, дарувати, класти, покласти, пропонувати, платити, подарувати, позичати, продавати, простягати, придбати, купувати, слати, надсилати, пересилати* та ін., напр.: *Старому відвели найменшу бокову кімнату з невеличким віконцем, що виходило в сад (37); Він [печатний Кирило] зняв срібний перстень з руки і простяг тивунові (150); Вельможі віддавали поводи своїх коней гридням і слугам (165); – Я згоден передати владу кожному*

достойному **мужеві**, але ще нині піду рятувати сина (300); *Господар долив **гостям** медівки...* (144); *...віра в підтримку, допомогу додасть сили і **йому** [воєводи], і **дружинникам**, і всім **людям** (230); Там, над хмарами, була наймогутніша сила, яка могла подарувати **людям** і таку благодать, як нинішня днина...* (17).

Часто в реченнях поряд з адресатом вживається інша субстанційна синтаксема – на позначення об'єкта дії (виражена іменником чи іменними частинами мови) у формі знахідного або родового відмінка відмінка, яка засвідчує перехідність вираженої дієсловом дії, напр.: *Відавши поклін, уміло й завчасно сотник простяг **князеві** скріплені печатками **грамоти** (178); ...віра в підтримку, допомогу додасть сили і **йому** [воєводи], і **дружинникам**, і всім **людям** (230); Приваблювало й те, що кожному **вартівникові** давали якусь **зброю** (274).*

Другу групу становлять дієслівні предикати із семантикою повідомлення (мовленнево-інтелектуальна діяльність), пор.: *висловлювати, відкритися* (у знач. 'розповідати про себе щиро й відверто; признаватися'), *відповідати, говорити, гукати, демонструвати, доводити, доповідати, закидати* (у значенні 'натякати на щось, говорити про кого-, що-небудь непрямо'), *закидати* (у значенні 'ставити багато запитань'), *заперечувати, звітувати, зізнаватися, казати, кричати, оголошувати, освідчуватися, передавати* (у значенні 'розповідати кому-небудь про щось почуте, побачене'), *підказувати, підтверджувати, повідомляти, повідувати* (у значенні 'розказувати, розповідати'), *повторювати, пояснювати, проповідувати, пропонувати, радити, розказувати, розповідати, скаржитися, сповістити* та ін., напр.: *Любина нічого не відповідала **матері**... (54); Відкрився [Данило] **найближчим – братові** Васильку, **тисяцьким** Дмитрові, **Дем'янові та Андрієві** (116); Урядники щодня доповідали **тивуну** Дементію, а той відповідно **печатнику** Кирилу про нових людей (150); Тивун не міг заперечити **печатнику** самого князя (150); *Князь нікому не зізнався, навіть **Дмитрові**... (134); А тут на якому **святі** [Мстислав] **закинув бояринові** Наступичу, що він під час походів на половців відсиджувався за **обозами** (84).**

І. Овчиннікова називає такі синтаксеми адресатами, які отримують певну інформацію [18, 102]. Дієслова мовленнєвої дії «найчастіше пов'язують з адресатністю, бо вони передають адресоване відношення суб'єкта до об'єкта: основний зміст речень з такими предикатами – звернення слів суб'єкта до адресата з метою привернути увагу співрозмовника, морального впливу на нього, чи залучити його до співбесіди» [17, 37]. У термінологічному оформленні М. Всеволодової вторинний об'єкт має назву власне адресата (отримувача інформації). До того ж цей власне адресат може бути активним або пасивним співучасником ситуації (співрозмовником або просто слухачем, який необов'язково сприймає спрямовану на нього інформацію) [5, 175].

Для дієслів повідомлення, як і для дієслів передачі матеріального об'єкта, теж характерна категорія перехідності, яку засвідчує наявність прямого об'єкта, напр.: *Щось **подібно** він [старий Мстислав]*

*говорив усім своїм **онукам**... (37).* На переконання Н. Ніколаєвої, ця ознака допомагає відокремити дієслова мовлення від дієслів звучання, для яких таке керування не характерне.

До третьої групи належать акціонально-локативні дієслівні предикати переміщення із синтезованою семантикою переміщення й конкретної фізичної дії. Серед них вирізняють: а) шестивалентні дієслова зі значенням «перенесення», пор.: *нести, вносити, виносити, відносити, доносити, заносити, зносити, наносити, надносити, приносити, переносити, підносити, проносити, розносити* та ін., напр.: *Здвижівці поверталися додому радісно збуджені і веселі, оскільки несли своїм **побратимам** добру звістку (84); б) семивалентні дієслова із семантикою «перевезення, доставки об'єкта певному адресатові», пор.: *везти, вивозити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, привозити, відправляти, доставляти* та ін., напр.: *Єдиною думкою було **схопити її** [Любину] і відвезти її **батькові** (89).**

Спеціалізований на вираженні адресатної синтаксеми давальний відмінок іноді може виконувати вторинні функції і відповідно бути експлікатором інших семантико-синтаксичних відношень, зокрема об'єкта, суб'єкта та локатива. До того ж іноді через розмиті межі валентної рамки не можна дати чіткої кваліфікації того чи того явища, чим, очевидно, і зумовлено неоднотайність науковців щодо кількісного і якісного складу предикатів, які валентно передбачають адресат у формі давального відмінка.

Стосовно адресата та об'єкта, виражених дативом, то розмежує їхнє значення, по-перше, план змісту предиката, по-друге, розширення компонентної організації речення за рахунок правобічного аргумента з експліцитним об'єктним значенням, який перебуває на правах обов'язкового компонента і має тісний зв'язок з основним носієм валентності, по-третє, наявність/відсутність лексико-семантичної вибірковості на рівні правобічного аргумента, представленого давальним безприйменниковим [24, 90].

Субстанційна об'єктна синтаксема, виражена формою давального відмінка, може залежати від предикатів дії, стану та якісної ознаки. До таких предикатів дії О. Межов здебільшого уналежнює дієслова із семантикою:

1) сприяння (допомоги, служіння, догідливості, дозволу), пор.: *годити, догодити, дозволяти, допомагати, дякувати, коритися, леститися, молитися, пособляти, потакати, прислужувати, присягати, слугувати, служити* та ін. [16, 166]. Дібраний фактичний матеріал дає змогу поповнити цю групу предикатів ще словами *зарадити, кланятися, обіцяти, підморгувати, піддатися, підкоритися, поступитися*, напр.: *...чимало його [Данила] **колишніх супротивників** уже служили загальній **справі** (228); *Всі кинулись **йому** [тисяцькому Родьку] **допомагати** вибратися з **пастки**... (160); *Сини і внуки **підкорялися** княжм **наказам** тільки тоді, коли усієї Київської землі **загрозувала смертельна небезпека** (22);***

2) несприяння (заборони, завади, погрози, дорікання, шкоди), пор.: *допикати, дорікати, заборо-*

няти, заважати, загрожувати, заперечувати, перешкоджати, погрожувати, шкодити, мститися, надокучати тощо, напр.: *І дні і ночі необхідно завоювати сюди більше дров, соломи, хліба, меду, сушеної риби, м'яса... щоб нам не допікали ні холод, ні голод* (295); *У Галицькій і Волинській землях йому* [Данилові] *постійно загрожували захланні сусіди...* (121); *...він [Мстислав] все розумів – і синові хотілося мати окремий куток..., і молодшим щоб не заважав...* (37).

Іноді роль предикатів можуть виконувати дієслівні фразеологізми на кшталт *завдати біди* (горя) у значенні 'викликати важкі переживання, почуття', напр.: *Ще з розповідей батькового воєводи Мирослава і ниближених бояр* [Данило] *знав, скільки горя завдав цей князь Київській землі...* (227).

Серед предикатів стану, що валентно передбачають давальний об'єкта стану, дієслова із семантикою:

1) сприяння, пор.: *вірити, довіряти, зичити, радіти, симпатизувати, співчувати, сподобатись* та ін., напр.: *Дмитро вірив тисяцькому – той казав чисту правду* (132); – *Повірте мені, старому, на своєму віку я чув немало князів* (128); – *Наша доня сподобалась Олегові* (155); *Тим більше прикро було Батисеві говорити із Менгу, якому симпатизував* (35);

2) несприяння, пор.: *заздрити*, напр.: *До певної міри він [Ярун] заздрив їм [волям], а особливо сотникам, цим розбишакам, яким вельми симпатизували молодіці й дівчата...* (235);

3) емоційного стану, пор.: *дивуватися, усміхатися* та ін., напр.: *Подивувався тому юнакові, що давав змогу вчасно відступати...* (131); *Спочатку [Данило] подивувався високим вузьким вікнам...* (226).

Щодо функції датива, керованого дієсловами зі значенням сприяння чи шкоди, то думки мовознавців не збігаються. І. Вихованець кваліфікує таку функцію як суто об'єктну, а сам давальний відмінок у цій позиції як варіант знахідного відмінка, мотивуючи тим, що датив охоплює незначну сферу об'єктних засобів і сполучається з дієсловами, при яких об'єктний ад'юнкт не може бути репрезентований акузативом [1, 111]. Одностайні з І. Вихованцем також Я. Степаненко [24, 92–94], О. Межов [16, 166–167], Н. Костусяк [11, 108]. На противагу такому підходу Н. Кобченко вважає, що дієслова зі значенням сприяння чи шкоди експлікують дію, яка «спрямована на певний об'єкт і водночас відбувається на користь чи на шкоду цього об'єкта, тому вираження об'єкта й адресата дії акумулюються в одній синтаксемі, морфологічно оформленій давальним відмінком» [10, 169], що дає всі підстави висновувати про синкретичне явище – розвиток адресатно-об'єктних семантико-синтаксичних відношень. Справедливою, на думку авторки, кваліфікація субстанційної синтаксеми, вираженої формою давального відмінка, як об'єкта при дієсловах зі значенням сприяння чи шкоди є за умови, що таким давальним відмінком керують тільки предикати стану, валентність яких не передбачає наявності адресата.

Проте дозволимо собі не погодитися з Н. Кобченко стосовно того, що валентність лише пре-

дикатів стану не передбачає наявності адресата. Не передбачають наявності адресата, серед усього й у формі датива, і предикати дії із семантикою сприяння чи шкоди, свідченням чого можуть слугувати наведені приклади. Ми підтримуємо думку, що в разі керування предикатів дії чи стану на позначення сприяння чи шкоди дативом є всі підстави кваліфікувати субстанційну одиницю як об'єктну синтаксеми.

Функцію об'єктної синтаксеми здатна виконувати відмінкова форма, керована предикатами якісної ознаки. Найчастіше це прикметники на позначення:

а) різних стосунків між людьми, пор.: *близький, вдячний, винний, зобов'язаний, відданий, вірний, підвладний, підвітний, покірний* та ін., напр.: *Та стриманість вплинула і на настрій хана, який навіть трохи перейнявся співчуттям до свого старого аталіка – порадника, може, тому, що задав, чим зобов'язаний йому* (33); *Вони [охоронці] знають, кого захищають, куди йдуть і ніколи не зрадять, будуть вірні ханові до смерті* (32); – *Ти вчинив благородно, і кипчаки довіку будуть тобі вдячні* (315).

б) корисності або шкідливості предмета чи істоти для інших, пор.: *вигідний, корисний, отруйний, шкідливий*, напр.: *Бела розумів, що ці люди зараз не вигідні князеві* (221);

в) позитивної чи негативної оцінки осіб, предметів, явищ, якими вони відрізняються від інших, пор.: *дорогий, гарний, добрий, красивий, приємний, симпатичний, неприємний, огидний, поганий* та ін., напр.: [Данило] *мав певність, що такою ж неповагою до Юрія сповнене серце кожного русина, кому дорога рідна земля, лад і звичай рідного люду* (227);

г) емоційного стану, пор.: *радий*, напр.: – *Більшість людей у Києві раді твоєму приходові...* (230).

Напівпериферійність давального адресатного доповнює його функціонування як суб'єкта в безособових та інфінітивних реченнях. На думку М. Плющ, у безособовому реченні «пасивний суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому фіксується увага, тобто діяч характеризується як особа, якій приписуваний певний стан» [23, 99].

Суб'єкт стану у формі давального відмінка типовий для односкладних безособових речень, у яких виразниками головного члена речення є:

1. Безособові дієслова, зокрема на позначення:

1) везіння / невезіння, пор.: *везти, таланити, фортунити, щастити*, напр.: *Ігореві, наймолодшому синові боярина Наступича, одного разу пощастило разом з батьком побувати за містом у Печерському монастирі* (97);

2) достатності / недостатності чого-небудь, пор.: *бракувати, вистарчати* та ін., напр.: *Бракувало Рогволоду впевненості через ті постійні вагання у прийнятті рішення* (114);

3) можливості / неможливості, пор.: *судитися / не судитися*, напр.: *Він [Бату-хан] примружив хитрі свої очі, ніби ховаючи за ними якусь потаємну підступну думку, а може, просто насолоджуючись зверхністю над цим відважним мужем, якому не судилося здійснити задуманого – захистити і зберегти стару столицю своїх предків* (446);

4) стану довкілля, пор.: *потемніти, посвітлити*,

розвиднітися, напр.: ...і тільки тепер юнакові розвиднілося... (276).

2. Особові дієслова в безособовому значенні.

Специфікою головного члена односкладного безособового речення, вираженого особовим дієсловом у безособовому значенні за умови експліцитно вираженого суб'єкта у формі давального відмінка, є трансформація семантики до безособовості за допомогою постфікса **-ся**, напр.: *думати* → *думатися*, *подумати* → *подумалося*, *хотіти* → *хотітися*, *забагнути* → *забагтися*, *згадувати* → *згадуватися*, *вірити* → *віритися*, *зітхати* → *зітхатися*, *мріяти* → *мріятися*, напр.: *Думалось князеві, як би ще укріпити рідну землю* (117); *І так йому [дідові] захотілося побути на тих хвилях...* (25); *Сонце вже завершило з полудня, і Менгу-ханові після ситного обіду знову забаглося вийти на берег Дніпра* (81); *Важко зітхалося князеві – не бачив ніяких знаків біди і насправді не знав, що діяти* (77); *Мріялося ж Данилові не тільки зупинити на Дніпрі східних завойовників, а й згодом відкинути їх до Дону, до Ітилю...* (232).

3. Предикативні прислівники (станівники).

Аналіз дібраного матеріалу засвідчує, що серед предикативних прислівників у ролі головного члена безособового речення, які передбачають адресатну синтаксему, значну кількість становлять прислівники на позначення фізичного стану. За словами І. Вихованця, специфіку предикативних прислівників «становить їх сполучуваність із суб'єктною синтаксею, що виражає значення неактивності, пасивності» [2, 98]. Вирізняють семантичні відтінки таких предикативів, зокрема:

а) фізичного болю, пор.: *боляче, болісно, важко, нестерпно* та ін.: *Важко було йому [Дмитрові], пораненому, покаліченому...* (446);

б) термальності, тобто перегріву чи переохолодження, пор.: *спекотно, жарко, душно, гаряче, тепло, сухо*, напр.: *Йому [Данилові] спекотно було у своїх думках* (223); *Тепло, затишно Данилові після холодної ночі* (99);

в) сприймання суб'єктом світлового стану навколишнього середовища, пор.: *темно, тьмяно, похмуро, непроглядно, безпросвітно; світло, ясно, сліпучо, яскраво, іскристо, променисто*, напр.: – *Темно мені у цьому погребі, – мовив Олексій* (355);

г) тактильного відчуття, пор.: *твердо, мулко, м'яко, жорстко, шершаво, шерхло, шорстко, шерхато, колко, колючо*, напр.: *Мулко було у цій засідці хлопцеві, проте задум потрібно було здійснити* (332).

Іншу групу предикативних прислівників формують прислівники, які характеризують почуття і відчуття особистості, її світосприйняття в найрізноманітніших ракурсах. Так, для вираження душевної піднесеності чи пригніченості особи (задоволення / незадоволення), страждання людини, використовують прислівники типу *боляче, важливо, весело, гарно, добре, досадно, журно, заздрісно, затишно,*

зелено, зоряно, легко, лячно, приємно, прикро, просторо, пусто, радісно, радо, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо і под., пор.: – *Легко вам, батьку, щось надумати, а ви певні, що люди зійдуться?* (26); *Ігореві вперше в житті стало по-справжньому страшно* (339).

Третя група предикативних прислівників постала унаслідок адвербіалізації іменників. Сюди належать *час, пора, сором, жаль, шкода* та ін., напр.: *Шкода стало Дмитрові цих людей – налякані за себе і за всіх вишгородців, відчували, що через день-два монголи заповонять увесь правий берег* (330).

4. Інфінітиви, залежні від предикативних прислівників або від особових дієслів у безособовому значенні, напр.: *Князеві ж треба все зважити, все врахувати* (79); *Мстиславові було важко горити, і він робив паузи між словами...* (85).

Окрім значення адресата, об'єкта і суб'єкта, давального прийменниковий відмінок (приймєнники *назустріч, навстріч, вслід, навздогін, наперейми, напереріз*) може виконувати і локативну функцію, експлікуючи семантику: а) локалізації щодо предмета, рух якого протилежний до просторового орієнтира, нпар.: *...на самому узбережжі йшов назустріч воєводі сотник Волуйко* (333); б) локалізації предмета, що рухається в напрямку перетину з просторовим орієнтиром, напр.: *П'ятеро вершників не поспіхом їхали наперейми їм [матері з дочкою]...* (54); в) локалізації щодо предмета, який віддаляється від кого-чого-небудь, напр.: – *Он які почесні він [князь] мені виявляє, думав [боярин], кидаючи злі погляди услід князеві* (145). Проте зрозуміло, що, на протигагу іншим відмінковим формам, які частіше виконують локативну функцію, давальний відмінок щодо цього значно поступається своїми можливостями.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Датив, посідаючи в ієрархічній відмінковій системі напівпериферійне місце, у семантично елементарному простому реченні здатен виражати різні види семантико-синтаксичних відношень, що зумовлено семантикою предиката як обов'язкового елемента валентної рамки, семантикою синтаксеми (більшість синтаксем позначають назви осіб), компонентною організацією самого речення, тобто наявністю / відсутністю експліцитно виражених субстанційних синтаксем з об'єктивним значенням. Первинною функцією датива є функція адресата дії, передбачуваного предикатами в основному із семантикою передачі матеріальних об'єктів, повідомлення, переміщення. В аналізованому творі абсолютно переважають адресатні синтаксеми, якими керують дієслова перших двох груп. У результаті виконаного дослідження вдалося розширити усталений склад предикативів, що валентно прогнозують наявність адресатної синтаксеми.

Серед вторинних функцій – вираження об'єктивних, суб'єктивних і локативних семантико-синтаксичних відношень, реалізованих відповідно об'єктною, суб'єктною і локативною синтаксемами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підруч.] / І. Р. Вихованець – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Іменник / Іван Вихованець // Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – К. : Пульсари, 2004. – С. 44–120.
5. Всеволодова М. В. Теорія функціонально-комунікативного синтаксиса. Фрагмент прикладної (педагогічної) моделі мови : [учеб.] / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 291 с.
7. Дрогомирецький П. П. Зіставно-типологічний аналіз простих речень з дієслівними предикатами стану (на матеріалі української, німецької та англійської мов) / П. П. Дрогомирецький // Мовознавство. – 1990. – № 5. – С. 62–65.
8. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
9. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Кавера. – Київ, 2008. – 22 с.
10. Кобченко Н. Реалізація адресатності в синтаксемах синкретичної семантики / Наталія Кобченко // Лінгвістичні студії. – 2011. – Вип. 22. – С. 168–173.
11. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
12. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
13. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. В. Кутня. – Львів, 2004. – 18 с.
14. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
15. Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2016. – 416 с.
16. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
17. Николаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Г. Николаєва. – Київ, 2003. – 20 с.
18. Овчиннікова І. І. Адресатна синтаксема в реченнях з дієслівними предикатами дії в українській мові / І. І. Овчиннікова // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2012. – № 7 (1). – С. 98–108.
19. Павлова А. А. Давальний відмінок як основний засіб вираження адресатної синтаксеми / А. А. Павлова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць / відп. редактор М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – С. 163–167.
20. Пац Л. І. Синтагматика адресатних дієслів сучасної української мови / Л. І. Пац // Синтагматика і прагматика граматичних структур : [зб. наук. праць]. – Донецьк, 1998. – С. 32–46.
21. Пац Л. І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Людмила Іванівна Пац. – Горлівка, 1998. – 158 с.
22. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
23. Плющ М. Я. Категорія падежа в семантико-синтаксической структурі предложения : дисс. ... докт. філол. наук : спец. 10.02.02 «Український мови» / Марія Яковлевна Плющ. – К., 1983. – 412 с.
24. Степаненко Я. Об'єктне значення давального відмінка на тлі його семантичної структури / Ярослав Степаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : [зб. наук. праць]. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. VI. – С. 88–96.
25. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер. – М., 1988. – 656 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Лупій О. В. Вибрані твори. Падіння давньої столиці : [історич. роман]; Гетьманська булава : [історич. повість] / О. В. Лупій. – К. : Укр. письменник, 2008. – 687 с.